

Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt

Inleiding op het proefschrift van Mark de Wilde, Universiteit van Amsterdam

“Mijn proefschrift gaat over twee denkers uit de Weimar Republiek, Walter Benjamin en Carl Schmitt. In de jaren twintig en dertig zochten zij toenadering tot elkaar, waarbij zij elkaar over en weer beïnvloedden. Dit is bijzonder, omdat zij in politiek opzicht tegengestelde posities vertegenwoordigden. Zo was Benjamin een radicaallinkse en Schmitt een extreemrechtse denker. In mijn proefschrift heb ik onderzocht hoe Schmitt en Benjamin, ondanks hun tegengestelde politieke opvattingen, blijk konden geven van een intellectuele verwantschap. Daarbij ben ik uitgegaan van de these dat ‘extremen aan elkaar raken’, oftewel: dat radicaallinkse en extreemrechtse denkers soms meer met elkaar gemeen hebben dan bijvoorbeeld extreemrechtse en gematigd rechtse denkers.

De Weimar Republiek is een van de meest fascinerende periodes uit de Duitse geschiedenis. Deze Republiek was in 1918 ontstaan, tijdens de nadagen van de Eerste Wereldoorlog, en zou in 1933, met het aan de macht komen van Hitler, voortijdig ten onder gaan. De Weimar Republiek was een moderne democratie die in menig opzicht te vergelijken is met de onze. Tegelijkertijd was zij echter de bakermat van tal van radicale politieke partijen, in het bijzonder de communistische KPD en de nationaal-socialistische NSDAP. Deze radicale partijen bedienden zich op opportunistische wijze van de vrijheid die de democratie hun bood, om diezelfde democratie des te effectiever te bestrijden. In 1933 was de publieke steun voor de Republiek dan ook tot een minimum geslonken. De tragedie van Weimar komt misschien wel het beste hierin tot uitdrukking, dat de regering-Hitler die in het voorjaar van 1933 aantrad, feitelijk de eerste was sinds jaren, die kon rekenen op de steun van een parlementaire meerderheid.

Het intellectuele landschap van Weimar werd gedomineerd door twee stromingen, de Frankfurter Schule en de Conservatieve Revolutie. Benjamin behoorde tot de Frankfurter Schule, een stroming van linkse intellectuelen die de sociale en culturele uitwassen van de moderniteit kritisch analyseerden. Schmitt maakte daarentegen deel uit van de Conservatieve Revolutie, een groepering van extreemrechtse publicisten die een modern vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving verbonden met reactionaire gemeenschapsidealen. Met de opkomst van het nationaal-socialisme kwamen de beide stromingen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Terwijl de Conservatief Revolutionairen een machtsovername door Hitler toejuichten, formuleerden de leden van de Frankfurter Schule een scherpe kritiek op de nationaal-socialistische politiek van geweld en intimidatie.

De van huis uit katholieke staatsrechtgeleerde Schmitt publiceerde reeds in de jaren twintig en dertig een reeks van politieke pamfletten waarin hij Weimars parlementaire democratie afwees en de overgang naar een autoritaire staat bepleitte. Nadat Hitler in januari 1933 aan de macht was gekomen, maakte Schmitt pijlsnel carrière als ‘kroonjurist van het Derde Rijk’. Hij bekleedde diverse publieke ambten en zou het nationaal-socialistische regime met juridische argumenten ondersteunen. Het meest berucht is misschien wel zijn artikel ‘Der Führer schützt das Recht’ uit 1934, waarin hij de

buitengerechtelijke executie van tweehonderd van Hitlers politieke tegenstanders vergoelijkte en zich daarbij beriep op het recht.

Benjamin was in vrijwel alle opzichten het precieze tegendeel van Schmitt. Hij had een joodse achtergrond en koesterde communistische sympathieën. Reeds in de jaren 20' formuleerde hij een kritiek op het nationaal-socialisme. Daarin herkende hij een nostalgisch verlangen naar het verleden dat volgens hem voortkwam uit een onbehagen met de moderne cultuur. In het voorjaar van 1933 was Benjamin vanwege zijn joodse achtergrond en politieke opvattingen gedwongen om Duitsland te ontvluchten; hij vestigde zich in Parijs, waar hij koortsachtig doorwerkte aan zijn belangrijkste geschrift, het *Passagen-Werk*. Na de Duitse inval in Frankrijk moest hij opnieuw vluchten, ditmaal naar het Zuiden, waar hij tevergeefs probeerde de grens met Spanje over te steken. Teruggestuurd door Spaanse grenswachten, zou hij zich in september 1940 van het leven te beroven.

Hoewel de biografieën van Schmitt en Benjamin niet meer van elkaar hadden kunnen verschillen, waren zij in de jaren twintig en dertig een dialoog met elkaar aangegaan, blijkend uit een brief en uit verschillende verwijzingen in hun werk. In de brief die Benjamin in december 1930 richtte aan Schmitt, betuigde hij zijn instemming met diens soevereiniteitstheorie en verklaarde hij daarin bovendien een bevestiging te zien van zijn onderzoeksmethoden. Die methodologische verwantschap kwam op het volgende neer: zowel Schmitt als Benjamin meende dat het denken zich bij de formulering van begrippen niet diende te oriënteren op het normale geval, maar juist op het meest extreme en uitzonderlijke. Benjamin bracht dit 'methodologische extremisme' scherp onder woorden – ik citeer: 'Het empirische wordt des te dieper doordrongen naarmate het preciezer als een extreem kan worden doorzien. Het begrip gaat uit van het extreme' (GS I/1, 215). Eerder had Schmitt op een vergelijkbare methode aangedrongen, namelijk waar hij beweerde dat 'het normale' niets bewees en 'de uitzondering' alles.

Benjamin's brief aan Schmitt heeft bij zijn collega's en vrienden tot de nodige verwarring en zelfs irritatie geleid. Zo liet Theodor Adorno, die na de oorlog een eerste uitgave van Benjamin's verzamelde correspondentie bezorgde, de aan Schmitt gerichte brief daarin bewust achterwege. Adorno's zorgen waren begrijpelijk: hij vreesde dat de brief zou leiden tot politieke verdenkingen tegen Benjamin, of omgekeerd zou bijdragen aan een rehabilitatie van Schmitt. Maar ook degenen die de brief met een neutraler blik benaderden, zagen zich geconfronteerd met een 'raadsel': want hoe was het mogelijk dat de joodse marxist Benjamin een geestverwant herkende in de extreemrechtse katholieke staatsrechtgeleerde Schmitt die zich na de machtsovername door de nationaal-socialisten zou profileren als antisemiet en 'kroonjurist van het Derde Rijk'? Kortom, hoe is deze verwantschap in extremen te duiden?

In mijn proefschrift heb ik geprobeerd om deze vraag te beantwoorden. De these die ik in dit verband heb geformuleerd, luidt dat zowel de verwantschap als de verschillen in het denken van Schmitt en Benjamin zijn te verklaren vanuit hun gemeenschappelijke interesse in politieke theologie. Wat is politieke theologie? Politieke theologie staat voor het verschijnsel dat theologische voorstellingen en ideeën, ook in een gesecculariseerde

moderniteit, ons begrip van politiek zijn blijven bepalen. Wat Schmitt en Benjamin beweren is dit: volgens hen zou er een structurele overeenstemming bestaan tussen politieke en theologische begrippen. Die overeenstemming is volgens hen historisch te verklaren, namelijk vanuit het feit dat de theologie gedurende vele eeuwen haar stempel heeft gedrukt op onze ideeën over politiek en daarmee ook op de vorm die onze politieke instellingen uiteindelijk hebben aangenomen.

Om hiervan een voorbeeld te geven: Schmitt beweert in een van zijn geschriften dat de soeverein, oftewel: degene die in de staat beschikt over de hoogste ongebonden macht, is te begrijpen naar analogie van een bepaalde theologische voorstelling van god. Immers, de soeverein is almachtig zoals god. Zijn beslissingen hebben een onvoorwaardelijk gezag en zijn, zoals die van god, 'normatief beschouwd uit een niets geboren'. Voor alle duidelijkheid: Schmitt beweert *niet* dat de soevereine beslissingen identiek zijn aan de goddelijke. Hij stelt slechts dat er een bepaalde structurele verwantschap bestaat tussen het politieke begrip van de soevereiniteit en het theologische van god, omdat beide zich in verband met elkaar hebben ontwikkeld.

In mijn proefschrift beperk ik mij niet tot het aanwijzen van affiniteiten in het denken van Schmitt en Benjamin. Ik laat bovendien zien waar de grenzen van die affiniteiten zijn gelegen. In dit verband betoog ik dat ook de verschillen in het denken van Benjamin en Schmitt zijn te verklaren vanuit hun theologisch-politieke opvattingen. Waar Schmitt de onbeperkte macht van de soeverein namelijk beschrijft naar analogie van de almacht van god, stelt Benjamin juist dat het tegen de staat gerichte geweld van de revolutie is te vergelijken met een goddelijke rechtsvernietiging. Kortom, Schmitt komt op basis van zijn politieke theologie tot een pleidooi voor de soevereine staat, terwijl Benjamin partij kiest voor de revolutionairen, omdat hij in hun rechtsvernietigende geweld de sporen van de verlossing meent te ontwaren.

Tot slot: wat is nu het belang van dit onderzoek naar Benjamin en Schmitt? De Duitse filosoof Jacob Taubes heeft daar eens het volgende over gezegd: hij stelde dat de relatie tussen de beide denkers – ik citeer – een 'mijn is die onze voorstellingen van de geestesgeschiedenis van Weimar gewoonweg opblaast'. Daarmee bedoelde hij dat het politieke schema van links en rechts geen stand kan houden en dat in het bijzonder de contacten tussen radicaallinkse en extreemrechtse denkers in de Weimar Republiek veel frequenter en diepgaander waren dan men na de oorlog bereid was toe te geven. Hoewel ik het oordeel van Taubes op hoofdlijnen onderschrijf, wil ik het ook relativeren. Uit mijn onderzoek blijkt namelijk dat de directe contacten tussen Benjamin en Schmitt veeleer sporadisch zijn gebleven. Bovendien heb ik in mijn boek laten zien dat hun verwantschap steeds ook bepaalde grenzen heeft gekend.

Het belang van de relatie tussen Schmitt en Benjamin is dan ook elders gelegen: zij toont hoe politieke scheidslijnen in de Weimar Republiek in feite vloeiender en diffuser waren dan wij tegenwoordig geneigd zijn te denken. Zij illustreert, preciezer gezegd, hoe overschrijdingen van die scheidslijnen, met behoud van politieke kleur en overtuiging, mogelijk en soms zelfs vanzelfsprekend waren. En zij laat ons ten slotte zien waar de wegen van radicaallinkse en extreemrechtse denkers elkaar kruisten, namelijk in bepaalde

theologisch-politieke overtuigingen. Juist dat laatste maakt de relatie tussen Benjamin en Schmitt tot 'een van de meest veelbelovende constellaties van de Weimar Republiek': zij doet ons vermoeden dat het begrip 'politieke theologie' de plaats markeert waar, in sommige gevallen althans, de politieke fronten van Weimar op het spel werden gezet en vervaagden.

Ik dank u voor uw aandacht."

Mark de Wilde was deelnemer aan het Graduiertenkolleg van het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam (DIA). Hij is de eerste DIA-promovendus, ondersteund door de Deutsche Akademische Austauschdienst, die zijn promotie cum laude afsluit. De promotie vond plaats op 12 juni 2008.